

СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВІТЧИЗНЯНИХ ПРОСВІТНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано проблему сімейного виховання в науковому доробку вітчизняних просвітників другої половини ХІХ століття.

The article analyses the problem of family education in the scientific works of domestic enlighteners of the second half of the 19th century.

Період другої половини ХІХ століття – це доба важливих і надзвичайно складних суспільно-громадських змін як деструктивних, так і позитивних, останні з яких (скасування кріпосного права, проведення ряду реформ у громадсько-адміністративних сферах) зумовили демократизацію усіх ланок життя України; це час національно-культурного піднесення, коли ідея відродження української нації захопила більшість представників передової громадськості України.

Розвиток українського культурно-освітнього руху зазначеного періоду, на думку сучасних дослідників розвитку української педагогіки другої половини ХІХ століття (Л.Березівської, С.Дмитренко, О. Коновця, Н.Побірченко, О. Сухомлинської), були викликані складними реформаційними процесами в суспільстві. Їх джерелом була соціально-економічна криза в Російській імперії, яка розпочалась у 30-40 рр. ХІХ ст. і необхідність виходу з неї, яка стала особливо очевидною в 50-60 рр. [1; 3; 12; 19]. Поразка царської Росії в Кримській війні 1853-1856 рр., масовий селянський рух протесту проти кріпацького поневолення, яке приводило лише до економічного зубожіння і безпросвітної темряви народу, посилення опозиційних настроїв серед прогресивних кіл суспільства, зумовлені впливом передової суспільної думки Європи та буржуазно-демократичних революцій 1848 року, змусили уряд Олександра II піти на скасування кріпосного права та проведення ряду реформ у громадсько-політичній, економічній та адміністративних структурах [2; 13; 25], що загалом мало прогресивне значення не тільки для соціально-економічного, але й культурно-просвітницького розвитку імперії.

Уряд, послабивши тиск поміщицької влади на селянство, надав йому особисту свободу, що відкривало нижчим верствам населення можливість зайнятись громадською та індивідуально-господарською діяльністю. Але безграмотний, неосвічений селянин, звичайно, не міг у повному обсязі скористатись цим привілеєм. А відтак, загальнонародна освіта, підвищення грамотності простого народу у 50-60 роках стало нагальною соціальною потребою та складовою частиною державної освітньої політики взагалі.

В урядових і громадських установах, серед педагогічної громадськості з'являються прибічники загальної освіти, які і стали ініціаторами практичної реалізації освітніх заходів уряду. Процес реформування освіти та шкільництва розпочався уже в 1857 р. розробкою перших інноваційних проектів і завершився прийняттям реформи освіти в 1864 р., яка в цілому оцінюється науковцями як прогресивне явище. Проте її вплив на розвиток освітньо-виховного процесу, на жаль, був зведений нанівець впровадженням реакційних положень Толстовської реформи у 1871 р. [5; 23; 24].

Під час підготовки та проведення реформи 1864 р. проблеми освіти та шкільництва стали одними з основних питань, які порушувалися і обговорювалися не лише на сторінках педагогічних журналів та газет, але й на шпальтах майже всіх періодичних видань того часу; їх обговоренню присвячувались педагогічні з'їзди. Представники прогресивної педагогічної думки та громадськості брали безпосередню участь у реформуванні навчально-виховного процесу; найбільш активні її діячі виступили з вимогами виховання високоморальної особистості, що відзначається широким світоглядом та повагою до загальнолюдських

цінностей (М. Пирогов), розвитку шкільництва на принципах народності та демократизму (К. Ушинський).

Лібералізація освітньо-виховного процесу в цей час стає частиною загальної державної політики, але у зв'язку з тим, що Росія була багатонаціональною і багатоконфесійною державою, цей процес у різних куточках імперії набрав своєрідного характеру, викликавши до життя громадсько-освітній рух і в Україні, який став поштовхом до розвитку національної педагогічної думки.

“В Росії од шістдесятих років у всіх сферах соціального життя розпочався вільніший рух, – підкреслює І. Нечуй-Левицький. – Цісар Олександр II визволив селян з панщини 19 лютого 1861. Зайшла справа про просвіту непанщиного народу. По першому указу царя в Україні і на Білій Русі було дозволено вчити народ на його мові і було приказано складати шкільні книжки для народних шкіл на народній українській і білоруській мові” [15: 161].

Отже, питання розвитку освіти, поширення її серед народу через піднесення його грамотності рідною мовою стало знаменням самого духу часу і живою справою. В Україні до її вирішення, як підкреслюють С. Дмитренко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, долучилося майже все освічене, патріотично налаштоване суспільство, а найсвідоміші і найактивніші з них об'єднались у культурно-просвітницькі організації – “Громади” [3; 19; 26]. Однією з основних сфер їх діяльності була організація культурно-освітньої, наукової і видавничої роботи, зокрема влаштування недільних шкіл для народу (за прикладом українських громадівців ця форма роботи згодом поширилась і в Росії), створення підручників і популярних книжок рідною мовою, відкриття читалень, бібліотек, організація публічних лекцій тощо. Громади, які існували у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, у середовищі української інтелігенції Петербурга, об'єднували навколо себе представників різних верств населення – і ліберальне, демократичне панство та чиновництво, і різночинців-інтелігентів (учителів, культурно-освітніх діячів, літераторів, студентів тощо).

Але якщо реалізація освітньої політики уряду для державних установ і організацій була засобом зняття соціальної та економічної напруги, досягнення стабілізаційних процесів у суспільстві, то саме їм, прогресивним силам українського суспільства, передовій українській інтелігенції, демократично настроєній молоді, видатним культурним діячам удалося спрямувати русло освітньої роботи на вирішення проблеми національно-освітнього відродження свого народу, піднесення його культурного рівня та формування високої духовності нації на засадах проголошення цінності національних та гуманістичних ідеалів.

Сучасні дослідники українського педагогічного процесу XIX століття Л. Березівська, М. Веркалець, Я. Грицак, С. Дмитренко, Н. Побірченко, Б. Ступарик, М. Ярмаченко та інші саме із зростанням впливу ідей національно-культурного відродження пов'язують активізацію пошуків у педагогічній теорії і практиці України другої половини XIX століття щодо ролі і місця освіти у розвитку суспільства, розробки національної моделі школи, яка була б здатна забезпечити суспільний прогрес держави, розробку і впровадження передових методів навчання. Така неповторність, своєрідність української педагогічної думки другої половини XIX ст. зумовила і особливий етап розвитку національної педагогіки, який О. Сухомлинська розглядає “як культурний, народницький”. Її носіями та ідеологами були передусім представники “Громад”, просвітницьких організацій, які ставили за мету формування національної ідеї та національної ментальності, розвиток і збереження української культури як окремого специфічного утворення” [26: 34].

Активну участь у педагогічно-просвітницькому рухові другої половини XIX століття брали В. Антонович, Л. Глібов, Б. Грінченко, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Костомаров, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, О. Русов, І. Франко, Т. Шевченко, О. Кониський.

Вивчення джерельної бази дослідження дозволяє стверджувати, що саме громадівці одними з перших в історії розвитку вітчизняної педагогічної думки розглянули питання значущості сімейного виховання, окремо виділивши проблему ролі матері, батька, а також усієї родини у формуванні підрастаючого покоління.

Як свідчать зразки усної народної творчості, українська родина завжди була берегинею глибокої духовності, щирості взаємин, тепла і турботи, прищеплюючи дитині почуття до рідної землі, родоводу, Батьківщини.

Протягом XIX століття сім'я в Україні переживала глибокі зміни, що були зумовлені як закономірними, позитивними соціально-історичними процесами у житті народу, так і негативними суспільно-економічними зрушеннями, які відчутно позначились на українській родині. Ці зміни викликали до життя кардинальні перетворення в способі життя сім'ї, її потребах, характері взаємодії із зовнішнім світом, погіршення становища окремих членів родини, що не могло не турбувати членів просвітницької організації Громада.

У численних теоретико-педагогічних працях, публіцистичних статтях, у етнографічних розвідках, літературних творах і автобіографіях А.Куліша, О.Кониського, І.Нечуй-Левицького, М.Драгоманова, А.Свидницького, Т.Рильського та інших, прямо і опосередковано акцентується увага на питанні сімейного виховання, на гострих проблемах української родини другої половини XIX століття.

Загальновідомим є факт, що одним із провідних напрямів просвітницької діяльності громадівців були різногалузеві етнографічні дослідження. Вони дбайливо збирали і документували пісні, прислів'я, приказки, звичаї та обряди українського народу, чим внесли неоціненний вклад у розвиток вітчизняної етнографії та етнопедагогіки. І хоча громадівці не виділяли в окрему категорію свої етнографічні дослідження української сім'ї та сімейного виховання, проте, орієнтуючись на аналіз цих матеріалів, зроблений Н.С. Побірченко, можна виділити 2 основних напрями:

1. Роль сімейних традицій у формуванні майбутньої особистості;
2. Роль матері у вихованні підростаючого покоління.

Так, етнограф і фольклорист С.Ніс доводив, що етнографічні дослідження необхідно починати з вивчення сімейних традицій і звичаїв, з опису численних обрядів, не випускаючи з уваги найменших дрібниць, через необхідність якомога глибше дослідити це питання. Він запропонував програму вивчення життя української сім'ї, наполягаючи на системному проведенні досліджень, на віковій періодизації виховних заходів [20: 187].

Педагог, етнограф М. Номис у праці Різдвяні святки (1861) подав детальний опис складу української сім'ї, а також звичаїв, пов'язаних зі святом Багатої Куті, коли всі члени родини, домочадці, челядь збираються за одним столом, віддаючи шану старійшинам роду і родичам [20: 187].

Детальний опис сімейного свята, зроблений М.Номисом, є свідченням того, наскільки великого значення надавали родинним стосункам українці, адже без рідні, без роду кожен українець відчуває себе самотнім і самотнім, як рослина без коріння.

“За уявленнями українців, – зазначав М.Номис, – велике нещастя для людини жити далеко від сім'ї, або, скажімо, не поспіти вчасно на таку сімейну радість, як одруження брата чи заміжжя сестри; проте найбільше нещастя – не прибути або запізнитися на Багату Кутю” [20: 188].

Етнографи свідчили, що сильний зв'язок українців із родиною був органічно пов'язаний з їх прагненням особистої незалежності та матеріальної окремішності.

“Незважаючи на роздрібленість родів, тобто сімейств у дійсному житті, – підкреслював П.Житецький, – родина в поетичних уявленнях малоросійського народу складає своєрідний культ, який, можливо, і підтримується цим самим роздробленням” [20: 187].

У задокументованих записах громадівців знаходяться сотні прислів'їв, приказок, пісень, присвячених цій темі.

Опис щасливої, благополучної родини, яка завжди була ідеалом українського народу, оспівана у піснях, оповідках, легендах, знайшла своє відображення і у працях громадівців. Вони підкреслювали, що умови для нормального виховання дітей визначені передусім здоровими взаєминами чоловіка і жінки як подружжя. Адже саме подружжя є основою сім'ї,

тому добрі стосунки між чоловіком і дружиною є не лише надійним підґрунтям для створення міцної родини, а й необхідною умовою успішного розв'язання виховних проблем.

Відомий громадсько-просвітницький діяч, педагог М.Сумцов зазначав: "... що може бути краще, повніше і моральніше намальованої в колядці картинки селянського сімейного життя: домогосподарка – хороша дружина, добра мати; батько – глава сімейства, людина розумна і моральна; сини – грамотні; дочки – майстрині шити і діти вдячні батькам і шанують їх" [20: 188]

Н.С.Побірченко доводить, що громадівці по-різному трактували роль батька і матері у родині. Так, за свідченням дослідниці, І.Новицький писав, що в Україні в майновій причетності вплив батька мав серед селян вирішальну перевагу над ідеєю материнства, зате в моральному відношенні сила уз, що пов'язують дітей з матір'ю, всіма визначається одним словом, що мати до дітей ближче, чим батько, що вона їм рідніша [20: 189].

Материнське почуття у дослідженнях громадівців виступає втіленням усього святого. П.Житецький відзначав: Тільки одне батьківське почуття, а саме материнське, залишається незмінно тривким у цьому хвильному морі ворожнечі, яка під іменем неправди панує в світі [20: 189].

М.Рильський, А.Чубинський, І.Нечуй-Левицький, П.Куліш та інші занотували й упорядкували десятки прислів'їв, пісень, приказок про самовіддане материнське почуття, про її ніжність і турботливість, самозреченість і відданість дитині, заради якої мати здатна іти на будь-які жертви. Коментуючи свої етнографічні знахідки М.Рильський писав: "Якщо вам доводилося провести ніч в селянській хаті, якщо ви бачили зморених працею і перерваний плачем дитини їхній сон, спокійну покору матері такій необхідності, якщо чули скрип колиски під наспівування котика стомленими її вустами, то ви знаєте, скільки тихої і стійкої самовідданості має мужицька жінка з дитиною. Воно звичайно, в домашньому колі раніше всіх і більше за всіх турбується про дитину; ласки і забави вона краде, так би мовити, у власного трудового життя; їй ніколи розніжитися для проведення часу... у тяжкому повсякденні вона інколи суворо вилає, а то й потупцює дитину, але в праці і забаві думка її не розлучається, не може розлучатися з турботою про дитину" [20: 190].

Приділяли увагу громадівці й іншим аспектам виховання у сім'ї, таким як проблема сирітства, нешанобливе ставлення дітей до батьків, що вважалось найважчим гріхом, непорозуміння і сварки між батьками і дітьми, батьківське прокляття тощо.

Н.С.Побірченко стверджує, що у етнографічних дослідженнях громадівців виховання дітей розглядається в основному, як об'єкт і продукт діяльності дорослих, як дорослі уявляють собі дітей, виховують, дисциплінують, залучають до культури – передають свій досвід життєдіяльності.

Дослідниця підкреслює, що саме громадівцям належать перші етнографічно-педагогічні дослідження, бо вони перші помітили тісний зв'язок етнографії і педагогіки, виховне значення народних звичаїв і традицій.

Роботи громадівців про відображення аспектів сімейного виховання в усній народній творчості зробили вагомий внесок у розвиток української етнопедагогіки як науки.

Громадівці глибоко усвідомлювали, що сім'я є дуже важливим соціальним і культурним осередком суспільства, оскільки саме родина є первинним джерелом відтворення і продовження людського роду, осередком духовного розвитку і матеріального добробуту особистості.

У період другої половини XIX століття – часу складних соціально-економічних та суспільно-історичних змін в Україні, питання виховання у сім'ї починає виділятися із загалу інших педагогічних проблем і набуває особливого звучання.

Представники передової української інтелігенції наголошували на необхідності створення нової освітньо-виховної системи, побудованої на засадах народності, демократизму і гуманізму.

Метою її було формування національно-свідомого громадянина України, людини з високими духовними ідеалами.

Громадівці були переконані, що становлення повноцінної особистості неможливе без засвоєння національних і загальнолюдських культурних цінностей, без виховання великої любові і відданості Батьківщині, без усвідомлення міцного зв'язку з рідним народом, з його мовою і культурою.

Формування цих рис і якостей особистості розпочинається саме у сім'ї, тут закладаються основи виховання людини, через родину передаються нащадкам духовні надбання народу, життєвий досвід і національний менталітет.

Один із найактивніших діячів Київської і Полтавської Громади О.Кониський у своїх працях підкреслював, що саме сім'я, батьки є першоосновою формування національної свідомості у підростаючого покоління українців.

Характер спілкування у родині та спосіб її життя є домінуючим у визначенні перших звичок дитини, від яких значною мірою залежатиме її майбутня поведінка і формування життєвих цінностей. Традиції сім'ї формують уявлення про людську гідність, честь, людяність, добродієність, шляхетність, справедливість; саме сім'я залучає дитину до засвоєння матеріальних і духовних цінностей рідного народу і широкого людського досвіду; сім'я фактично започатковує формування людини-патріота з високими моральними і духовними якостями, розвиває почуття відданості інтересам рідної країни.

Відтак, у сімейному вихованні як автономній виховній ланці домінуюче місце належить жінці-матері, яка виношує дитину під серцем і дає їй життя, зігріває теплом, ласкою і відданістю, виховує в ній доброту і розум, плекає чуйність і доброзичливість, милосердя і любов до свого народу

Велика любов матері, самовідданість і благородство формують її авторитет, а водночас і силу виховного впливу. Мати є першим педагогом; з неї починається процес виховання і замінити її не можна ніким. Без глибокої, щирої, безкорисливої любові матері до своїх дітей не може бути повноцінного сімейного виховання. Мати створює у родинному колі атмосферу любові і дружби і визначає ті спільні духовні інтереси, які й стають базисом формування дитини як повноцінної постаті.

“Характер виховує родина і школа, а в родині – перша вихователька – мати”, – підкреслював О. Кониський [11: 147].

Така велика роль матері у вихованні національно-свідомої особистості зумовлює, за О. Кониським, іншу педагогічну проблему: підготовку майбутньої матері до ролі виховательки своїх дітей. Шлях до її розв'язання педагог вбачав в організації вітчизняної жіночої освіти на чіткій українознавчій основі: вивчення рідної мови, літератури, історії, етнографії, здобутків вітчизняної культури.

Щоб достойно виконувати своє призначення, – зауважив О. Кониський, – мати має сповідувати ідеали патріотизму, високих громадських почуттів, любові до рідного народу і його культури. Тому так боляче вразив педагога низький рівень розвитку національної свідомості саме у жінки-матері, особливо у вищих станах, загальний культурний рівень яких набагато вищий, ніж широких народних мас.

“Українська дворянка і багата купчиха тепер чисте лихо на Україні, – зазначав О. Кониський, – щирий ворог всего українського. Вона більше од мужчини ненавидить все українське і цурається його, як чорт ладану, вигонить його з сем'ї, з дому, перекручує прислугу так само, як і польська пані. Українська дворянка й купчиха то клерикала, то цариста, то катковщиця, швидко може буде перероблена на класика і взагалі вона велико росіянка. Тип її самий шкодливий тепер на Україні і ще тим більше, що жінщина консервативна, має великий вплив на чоловіків і на дітей. Тільки молодше женске покоління скидає з своїх очей ту полуду та й то не дуже хапається” [9: 568].

Отже, батьки, і передусім мати, власним прикладом закладають в душу дитини основи поваги, відданості та любові до Батьківщини. Процес такого виховання у сім'ї відбувається майже механічно, підсвідомо, і сприймається дитиною як щось належне, адже батьки використовують форми й методи виховання, які встановлювалися й апробовувалися віками,

передавалися з покоління в покоління і стали невід'ємною частиною виховного впливу родини.

Відтак, домінуючу роль у вихованні дитини у сім'ї просвітник відводить саме матері, мотивуючи це передусім особливостями жіночої психології, яка закладена в ній самою природою, прагненням стати матір'ю. В основі цього прагнення превалюють як любов до дитини, пошана до неї, так і розумна вимогливість до маленької людини. Мати, віддано і палко люблячи свою дитину, як берегиня її майбутньої долі прекрасно розуміє, що тільки життєво стійка та життєтворча особистість зможе зайняти гідне місце у суспільстві та добитися власних успіхів. Ось чому у більшості матерів розумна вимогливість до дитини як один із факторів виховання також закладена самою природою. Такі органічні риси жінки як толерантність, м'якість, здатність до емпатії та пов'язана з нею схильність доглядати, опікати роблять представниць прекрасної статі незамінними у виховній діяльності. Кордоцентричність жінки як одна із її істотних рис зумовлює і той факт, що, на противагу чоловікам, вона більше здатна до застосування демократичних та гуманістичних методів у вихованні підростаючого покоління.

Окрім того, у статті “Проблеми жіночої освіти” учений – громадivecь, вважаючи працю жінки саме як вчителя для неї найбільш природною і доцільною, розглядає вчительську професію жінки як життєву потребу у нових соціально-економічних умовах розвитку України другої половини XIX століття. Економічні та історичні обставини життя привели до розпаду старих міжособистісних і сімейних стосунків українського суспільства.

З великою гіркотою О. Кониський зазначає, що в минуле відходить під натиском “нових порядків” стара добра традиція піклування про жінку та її майновий стан саме в сім'ї, в якій вона народилась, і особливо з боку чоловічої її половини. У сучасних умовах, констатує просвітник, найчастіше сім'я складає з себе такі повноваження. Трагічного звучання набуває ця проблема у випадку, коли жінка з якихось причин не утворила власної сім'ї: “Не так давно ще економічні достатки більшості стояли хоч на стільки краще, що трохи не кожна сім'я могла уділити у себе і куток, і хліба, і одежі своїй незаміжній родичці, а в наш час, коли й особистий егоїзм розвивається більше, для такої жінки життя в сім'ї становиться тяжким – матеріально для сім'ї, а морально задля неї самої” [10: 30].

За нових соціально-економічних умов жінка дуже часто змушена не тільки заробляти собі на життя, а вносити певний внесок у матеріальне забезпечення своєї сім'ї. На думку О. Кониського, ті засоби, форми, які пропонувала сучасна господарська система: робота на фабриках, заводах, абсолютно не відповідає природним і фізичним особливостям і нахилам жінки, бо завдає шкоду її здоров'ю як майбутньої матері. Звідси, вчительська праця, стверджує учений, дає можливість жінці не тільки реалізувати себе як особистість, підняти свій соціальний статус, а й шанс отримати професію, яка відповідає її фізіологічним і психологічним особливостям, а також забезпечити собі і своїй сім'ї певний матеріальний достаток. Це зміцнює позиції жінки в суспільстві, робить її не такою беззахисною і вразливою в громадянському й соціальному плані.

В основу своїх поглядів на покликання жінки учений-громадivecь поклав принцип – здорова мати – здорова дитина – здорове суспільство. Цим пояснюється той факт, чому так багато уваги приділяє О. Кониський розвитку жіночої освіти в Україні, чому він розробляє цілу концепцію вирішення цієї проблеми.

Основою поглядів О. Кониського на жіночу освіту є, на нашу думку, теза, згідно з якою жіноча освіта – це насамперед підготовка жінки-педагога, жінки-вихователя.

Проблемі освіти жінки-вихователя О. Кониський надає глобального значення. У своїй статті “Потреба реформи в освіті жіноцтва” відомий просвітник наголошує, що ідеї гуманізму, волі та прогресу не заволодіють людством до тих пір, поки вони не усвідомляться жіноцтвом. Успішність розв'язання цієї проблеми О. Кониський розглядав як передумови розвитку моральної, духовної, матеріальної культури суспільства, а інакше “цивілізація ітиме воловою ходою і все, що будуватиме одна половина людей – друга руйнуватиме несвідомо, а через свою темноту та неволю” [10: 24].

Надаючи великого значення освіті жінки-матері, відомий просвітник висловлює навіть думку про залежність суспільного прогресу від рівня освіченості прекрасної половини людства.

“... ясна річ, що темна зневолена людина не може робити впливу доброго, відповідного поступу людей. Доки жінки та матері не будуть освічені і морально виховані, доти годі сподіватися поступу цивілізації людей, поступу культури і економічного добробиту” [10: 24].

Узагальнюючи свої погляди на місце жінки-матері, дружини, педагога у соціальному середовищі, визначаючи її роль у формуванні національно-свідомої особистості, О. Кониський робить висновок: суспільству не потрібні безпорадні створіння, ляльки, яких виховували у жіночих навчальних закладах того часу, необхідно, щоб жінка завжди була втіхою для батьків, підтримкою для чоловіка і мудрою вихователькою для дітей.

Слід зазначити, що не лише теоретико-педагогічні праці, публіцистичні статті громадівців є цінним джерелом вивчення їх поглядів на сімейне виховання в Україні другої половини XIX століття. Велику інформативну роль у дослідженні цього аспекту різножанрової спадщини членів просвітницької організації Громада відіграють їх автобіографії, що містять цікаві відомості про родину кожного із них, про фактори виховного впливу у сім'ї тощо.

Вивчення джерельної бази дослідження дозволяє стверджувати, що майже всі відомі діячі XIX століття, серед них і ті, що належали до громадівців, залишили нащадкам свої автобіографічні спогади – Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров, М.Драгоманов, О.Драгоманова-Косач (Олена Пчілка), В.Антонович, О.Кониський, О.Барвінський, С.Русова, К.Михальчук, О.Потебня, І.Франко та інші.

Сучасні вчені-літературознавці, аналізуючи ці зразки творчої спадщини зазначають, що „... автобіографічні спомини XIX століття написані під одним виразним імпульсом: передати свій досвід і свою візію життя наступним поколінням. При тому українські автобіографи, за винятком О.Потебні, мали, так би мовити, дисидентську спонуку. Їхнє життя, навіть у дитинстві і школі, було майже завжди протестом проти офіційної політики уряду. Вони робили роботу, яка була проscribeвана і тому небезпечна. Ними керували ідеї любові до рідного краю і віри в національне відродження. Такі почування виходили з низів, а не з верхів істеблішменту” [14: 8].

Саме тому майже всі вищеназвані автори, описуючи своє життя, прагнули насамперед ідентифікувати своє походження, розповісти про свою родину, в якій зростали, про сімейні традиції і звичаї, фактори виховного впливу у ранньому віці.

Вивчення автобіографічних спогадів громадівців та інших видатних громадсько-просвітницьких діячів другої половини XIX століття дозволяє стверджувати, що описуючи виховний вплив власного родинного оточення, вони прагнули розглянути сімейне виховання як загальну педагогічну проблему, що гостро постала перед українською громадськістю у зазначений часовий проміжок.

Велике значення виховного впливу родини, той відбиток, який накладає сімейне оточення на все життя людини чітко прослідковується в автобіографії Пантелеймона Куліша (1819-1897), написаної українською мовою у 1867 році. Від самого початку своєї оповіді П.Куліш звертає увагу на своє походження (... із старого козацького роду), на родину, в якій він виріс, і обставини аристократичного виховання у своїй сім'ї. Ще з малого віку йому привили усвідомлення власної виключності, належності до еліти суспільства і відчуття вищості над іншими, що засвідчують такі його слова: „... З того ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевняти гори над ровесником” [14: 18].

Проте, таке уявлення про себе давало змогу письменнику і громадсько-просвітницькому діячу не лише зверхньо ставитись до оточуючих, але й постійно самовдосконалюватись, що дозволило йому досягти значних успіхів, зокрема на терені літературного мистецтва.

Підтвердженням того, що саме сім'я закладає основу формування особистості, є автобіографічні спомини М.Костомарова (1817-1885), опубліковані російською мовою у 1890 р. Визначаючи своє російсько-українське походження, автор писав, що батько його – російський дворянин, а мати – українська кріпачка. Дослідники життя і творчості М.Костомарова підкреслювали його приналежність до двох культур, називаючи його українським і російським вченим. Проте сам М.Костомаров у своїй автобіографії вказував, що вважає себе українофілом, і зазначав, що пристав до українського відродження не тільки через величезну атракцію народної культури і мови внаслідок світового романтичного духу, а передусім під впливом матері-українки, яка розкрила перед ним надзвичайний світ усної народної творчості, рідної культури і назавжди залишила у свідомості свого сина відчуття того, що він – українець.

Прагнучи ідентифікувати своє походження, підкреслює приналежність до стародавнього, відомого роду Кониських і Олександр Кониський – громадivecь, педагог, просвітник, політичний діяч другої половини ХІХ століття.

Скупі, малочисельні дитячі враження і спогади О.Кониського все ж розкривають життя родини саме за народними звичаями і традиціями з культом християнської побожності та поваги членів родини до думки старших у сім'ї.

Один із дослідників сімейного виховання М.Стельмахович зазначає, що в сім'ї, спілкуючись, ми мимоволі виховуємо один одного. Таке виховне діяння в ній особливо важливе по відношенню до дітей та інших членів родини.

Ось чому, “бажаючи виховати дітей у національному дусі, вся сім'я повинна бути для них прикладом поваги, відданості та любові до своєї Вітчизни” [24: 99].

Вже сам спосіб життя сім'ї Кониських, характер спілкування в ній, були тими таємними духовними вузлами, які, впливаючи з підсвідомих глибин існування дитини, формували її переконання, світогляд, життєві принципи.

Прижиттєва діяльність членів роду Кониського, серед яких було чимало видатних постатей, протягом багатьох віків в ім'я своєї Вітчизни, рідного народу, загальна атмосфера українськості у цій родині, поваги і любові до народної української культури з усім багатством її звичаїв і традицій сформували первинні національні почуття хлопчика, стали першоосновою формування О.Кониського як патріота, подвижника, просвітителя.

Автобіографія ще одного видатного громадивця Михайла Драгоманова (1841-1895) вперше була опублікована у 1906 р. російською мовою. У ній здебільшого приділена увага громадсько-просвітницькій діяльності вченого, висвітленню його політичних поглядів і переконань. Він постає діячем європейського масштабу, видатним політичним мислителем, етнографом і фольклористом. У автобіографії М.Драгоманова мало особистих подробиць, не згадується про сім'ю Драгоманових, яка дала українському народові чимало видатних постатей, серед яких його рідна сестра Ольга Петрівна Драгоманова-Косач (Олена Пчілка) (1849-1930), племінниця Лариса Петрівна Косач (Леся Українка) та інші.

Саме завдяки спогадам О.Драгоманової-Косач, яка написала власну автобіографію, можемо детальніше розглянути особливості виховання у цій родині, сімейні звичаї і традиції.

Батько, Петро Якимович, походив із дворянської родини і був високоосвіченою людиною, мав літературний хист – писав оповідання, вірші, перекладав французьких романтиків. Його твори публікувались у різних російських журналах і альманахах. Як згадував у своїх автобіографічних нотатках М.Драгоманов, батько “не знайшов собі місця в канцелярсько-дворянському устрою повітового життя миколаївського часу і, одружившись, більше сидів дома і читав книги, якщо не турбувався процесами різного дрібного люду типу селян (колишніх козаків), які відшукували собі свободу, рекрут, неправильно взятих в армію, і взагалі всяких ущемлених. За це його терпіти не могли місцеві чиновники і велика частина поміщиків” [4: 39].

Отже, любов до книг і прагнення допомагати знедоленим, діти наслідували від батька, перечитуючи за його вказівкою всі книги у сімейній бібліотеці, серед яких була більшість історичних творів.

Шестеро дітей Драгоманових зростали у простому будинку з мальовничим садочком і пасікою, серед дворових людей, у атмосфері українського слова, пісні, звичаїв і обрядів, казок тощо.

У родині Драгоманових панували взаєморозуміння, щира любов, повага і добре ставлення не лише один до одного, але й до простих селян. О. Драгоманова-Косач підкреслювала, що “в той час, коли повновладно панувало деспотичне право, коли з кріпаками можна було робити, що хотіти, – у нас ніколи нікого не били, ні з кого не знущались; в ту пору, коли в педагогіці шкільній і хатній учити мало собі синонім бити, – нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніяких диких сцен розправи сильного з підвладним, старших родичів з тілом і душею беззахисних дітей; для наставляння на “добрий розум” було тільки спокійне, лагідне слово” [21: 11].

Такі уроки гуманізму, що їх давали батько і мати, дбаючи про гармонію стосунків із дітьми, не пройшли безслідно для О. Драгоманової, яка сама виростила шістьох дітей і ніколи не допускала насильства над їх особистістю.

Оберігаючи дітей від руйнівного впливу русифікованого оточення, О. Драгоманова навчала їх вдома сама. Вона зауважила, що “...в дітей мені хотілося перелити свою душу й думки – і з певністю можу сказати, що мені це вдалося” [21: 28]. Письменниця перекладала українською мовою твори світових класиків, писала власні оповідання і вірші, входячи у світ дитячих уявлень, торкаючись серця юних читачів. Разом із старшими дітьми, Михайлом і Лесею, вона готувала до друку збірки перекладів оповідань улюблених російських і польських письменників для українських малих читачів.

Маючи великий виховний таланти, О. Драгоманова прагнула передусім виховувати своїх дітей гідними громадянами, національно-свідомими українцями, відданими патріотами своєї вітчизни із глибокою силою переконань, високоосвічених людей з високою духовною культурою і сильним характером.

Прикладом для наслідування була вона сама і її чоловік, Петро Косач, – “людина таких міцних переконань, така прямолінійна і шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей, що мені стало зрозумілим, як розумна молода Драгоманова вибрала саме його”, – згадувала пізніше С. Русова у своїй праці “Мої спогади” [22: 31].

Отже, сама атмосфера родини Драгоманових-Косачів, увага батьків до духовного виховання через рідні слова, пісні, звичаї, традиції були тими інструментами, якими мати і батько формували особистість своїх шістьох дітей. Всі діти завдячували батькам любов’ю до літературного мистецтва, світової і рідної історії, знанням іноземних мов, розвитком власних творчих талантів, зокрема літературних: уже у 80-их роках XIX ст. з’являються перші публікації в львівських часописах старших дітей Михайла (псевдонім Обачний) і Лесі (Лесі Українки).

Силу свого виховного впливу О. Драгоманова спрямувала не лише на рідних дітей, але й на всю українську молодь, ставши видатною дитячою письменницею.

Сучасний дослідник творчості Олени Пчілки П. Одарченко підкреслив: „Її сильна вольова натура, її великий патріотизм, її вміння переконувати діяли з великою силою на молодь. Свої думки, свої ідеї, свою вольову діяльну любов до України та до українського народу Олена Пчілка перелила не тільки у своїх дітей – вона перелила її в молоді серця тих дітей і юнаків, що мали щастя бачити цю енергійну діячку й чути її палкі промови й заклики” [18: 68].

Відтак, вивчення джерельної бази дослідження свідчить, що вирішальну роль у формуванні О. Драгоманової-Косач, видатної дитячої письменниці, відомої громадської діячки другої половини XIX століття відіграла родина її батьків, адже ще з дитинства вона і її брати і сестри виховувались в атмосфері щирої любові до Батьківщини, відданості демократичним і гуманістичним ідеалам. І сама Олена Пчілка, і її брат Михайло Драгоманов були небайдужими до долі рідного народу і все своє життя присвятили просвіті українців, прагнучи затвердити статус української нації як вільної, незалежної, гідної пошани.

Детальним описом власної родини, родинного оточення і його впливу на формування особистості відрізняється від інших автобіографія Івана Нечуй-Левицького (1838-1918). Майстерно, з натхненням справжнього митця художнього слова, І.Нечуй-Левицький змальовує свої юні роки, згадуючи свого батька-священника, людину освічену, талановиту, щиро відданого українському народу. Письменник відзначав, що у великій бібліотеці батька “не було ні Пушкіна, ні Гоголя, але була Історія Малоросії Бантиш-Каменського й Маркевича, була Літопись Самовидця і інші книжки, що тоді виходили. Він любив говорити проповіді по-українській, часто розказував про право українського народу й славу, дуже був радий, пробачивши українську Євангелію Куліша і просив мене достати українську Біблію. В нього була вже українська ідея, що рідко трапляється між українськими священниками” [15: 263].

Батько І.Нечуй-Левицького був людиною небайдужою до проблем простих українців, активно боровся за введення проповідей на українській мові, написав кілька україномовних текстів, які були відразу заборонені Київською духовною академією. Він також створив початкову школу, в якій прагнув навчати дітей рідною мовою. І хоча школа була незабаром закрита поміщиком, це не стало на перешкоді новим активним заходам сільського священника. Під впливом знайомства з П.Кулішем, що відбулося у 40-х рр. XIX століття, батько майбутнього письменника почав збирати народні пісні, перекази, легенди, оповідання, даючи переписувати їх юному Івану Нечуй-Левицькому.

Саме від батька діти вперше почули про козаків і їх подвиги, про Різаний Яр, про Корсун, де відбувалася битва Богдана Хмельницького з поляками. І захоплено слухаючи розповіді батька про Запорізьку Січ, про Северина Наливайка, про історичне минуле, в серцях дітей закладались підвалини любові до України, героїчні історії, висока духовність матері сприяли розвитку здорових моральних цінностей у майбутнього письменника і громадівця.

У „Життєписі Івана Левицького (Нечуя), написану ним самим”, автор підкреслив, що мати його розмовляла чистою українською мовою і була глибоко віруючою людиною: „Зрісши коло стін монастиря – писав І.Нечуй-Левицький О.Кониському в травні 1976 р., – моя мати була дуже богомольна, любила молитись Богу з товстих полуставів, любила голосно читати вечорами житія святих. Читаючи житіє Йосифа Прекрасного, вона плакала, а я, слухаючи, плакав разом з нею” [15: 264].

Під впливом матері хлопець також став дуже релігійним, неухильно дотримував усі церковні обряди і був майже готовий відректися від людського життя: “... мені здавалось, що я буду на Афоні, або Синаї, або в Єгипетських лісах. Мені хотілось там бути, так мені подобалися картини аскетичного життя і та природа, що описувалась в житіях” [15: 266-267].

Юний Іван прагнув піти стопами батька і стати священником, проте, закінчивши Київську духовну академію у 1865 р., змінив свої переконання і відмовився від духовної кар’єри, звернувшись до письменницької праці.

Аналіз автобіографії, мемуарних творів, листів і статей дозволяє стверджувати, що саме у родинному оточенні під впливом народнопоетичних творів, шевченкового слова, І.Нечуй-Левицький знехтував священницькими традиціями своєї сім’ї і забув про своє бажання зробитись пустельником, обравши для себе інший шлях. І.Нечуй-Левицький вирішив стати письменником, маючи прагнення довести самодостатність української мови, показати її красу, милозвучність, образність, які споконвіку звучали у народних піснях, народній поезії і прозі.

Вихований у національно-демократичному дусі, що панував у великій родині Нечуй-Левицьких, він ще змалку знав безліч народних пісень, переказів, приказок, а побут села був йому знайомий до найменших подробиць: від двох тіток по матері, селянок, що жили в хатині біля монастиря і розмовляли виключно українською мовою; двох дядьків по батьку, які мали гарні голоси і часто співали народні пісні; баби Мотрі і дівчат-служниць, які співали ввечері за роботою і розповідали багато казок, цікавих історій з народного життя.

Сила і краса народнопоетичної творчості, в оточенні якої І.Нечуй-Левицький перебував від дня свого народження, не лише збагатили світорозуміння хлопця, але й стали основою його письменницького таланту, визначили яскраву творчу індивідуальність видатного митця.

Відтак, аналіз джерельної бази дослідження дозволяє підкреслити, що громадівці надавали виняткового значення впливу на формування особистості сімейних традицій і норм виховання, інтуїтивно усвідомлюючи, що характер дитинства визначає структуру внутрішнього світу кожної окремої дорослої людини, без перебільшення позначаючись на загальній культурі усїєї нації.

Головною метою своєї праці члени Громади вважали піднесення рівня загальної культури рідного народу, прагнучи досягти цього лише через розвиток освіти і виховання. Вони пропагували свої ідеї не тільки у публіцистичних працях, етнографічних розвідках, але й у власних художніх творах.

Взагалі, необхідно відзначити, що розвиток культурно-освітнього руху в Україні другої половини XIX століття здійснювався у тісному зв'язку з літературним. Багато хто серед представників останнього були не тільки активними діячами на ниві просвіти народу, але й видатними письменниками, пропагуючи свої просвітницькі ідеї за допомогою художнього слова. Таким чином, літературні твори І.Нечуя-Левицького, О.Кониського, А.Свидницького, М. Номиса та інших часто виступали адептом їх педагогічних ідей. Дати повну об'єктивну характеристику поглядів громадівців на сім'ю і роль сімейного виховання у формуванні особистості неможливо без розкриття і врахування тих думок, що були висловлені на сторінках їх повістей і оповідань: "Дві московки", "Кайдашева сім'я", "Хмари", "Причепи", "Уривки з оповідань Василя Петровича Білокопитенка", "Семен Жук і його родичі", "Юрій Горovenко", роману "Люборацькі" та інших.

Вивчення сюжетної канви цих творів дає змогу стверджувати, що письменники-громадівці надавали великого значення виховному клімату в сім'ї, яка має надзвичайний вплив в усі періоди розвитку людини, а особливо у дитинстві, коли її внутрішній світ вразливий і дуже чутливий до зовнішніх реакцій. За ствердженням авторів, у вихованні дитини особливу роль відіграють передусім тепло батьківської оселі, рідна мова, сімейні стосунки і традиції, шанування історії родини, відданість рідній землі тощо. Саме тому, розповідаючи про головних героїв своїх однойменних повістей – Семена Жука і Юрія Горovenка, О.Кониський детально простежує витоки їх світогляду від прапрадідів, їх оточення, життя і бачення світу, народження, формування і утвердження характеру, приділяючи увагу факторам родинного впливу і змалюванню сімейного кола.

Родинні зв'язки, на думку громадівців, є надзвичайно важливими у становленні особистості, оскільки людина, позбавлена таких зв'язків, тепла рідної оселі „... буде завжди обертатися або біля породжень брудних або, в крайньому разі, дрібних пристрастей, або біля фікцій, що ні до неба не прагнучих, ні до землі прикріплених” [17: 35].

Проте сім'я, як сфера формування маленької людини, поряд із позитивним, може мати і негативне. Такі вади і вразливі місця у сім'ї боляче позначаються на духовному світі дитини, яка швидко засвоює погані приклади поведінки і беззастережно їх відтворює.

Тому надзвичайно важливо, наголошував І.Нечуй-Левицький у статті "Напутіння і навчіння для українських селян" будувати стосунки в сім'ї на основі взаєморозуміння і поваги: "В сім'ях наших селян, в домашньому їх житті часто буває така колотнеча та завсідна лайка та сварка, що життя в їх хаті стає якимось пеклом, де ще за життя мучать себе і батьки і діти, неначе в пеклі. А діти в таких сім'ях навчаються від батьків не добра і правди, а нечесності і навіть проступства, живучи і беручи зразки недоладного і поганого життя з своїх батьків" [20: 214].

Саме таку родину змалювано у повісті І.Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я". Засобами гумору, коріння якого сягає в народний ґрунт, автор піддав прискіпливому аналізу причини і наслідки селянської відсталості, забобонності, роз'єднаності тощо.

Письменник спостерігає руйнування моральних основ народу, перемогу матеріальних цінностей над моральними і духовними. Рік за роком зображується в описовій манері життя родини Омелька і Марусі Кайдашів, що створює широку картину родинних взаємин на селі у пореформений час. Подружжя Кайдашів чесною, щоденною працею заробили певний достаток. І в таких же традиціях вони виховали своїх синів. І хоч погляди старшого і молодшого покоління не в усьому збігалися, проте серйозних сутичок не було. Конфлікти почалися після одруження Карпа з Мотрею і посилились після появи третьої родини – Лавріна і Мелашки. Психологічна несумісність, боротьба за сфери впливу стають причинами щоденних побутових сутичок. Гнів і непоступливість усіх членів цієї родини призводить до аморальних вчинків. Деспотизм батьків викликав відчайдушний опір Карпа, який підняв руку на рідних батька і матір: “Не лізь, бо задушу, іророва душе! – крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома кулаками в груди. Старий Кайдаш, як стояв, так і впав навznak, аж ноги задер... неповага од сина й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість – все злилось до купи в його душі, запекло його в грудях так, що йому здавалося, ніби Карпо вбив його на смерть” [16: 386].

Автор доводить, що безкінечні родинні сварки і бійки через дріб’язкові побутові проблеми, до яких мимоволі залучаються і діти, і дорослі лише роз’єднують всіх членів родини, порушують віковічні сімейні зв’язки, деморалізують і духовно збіднюють усіх учасників дріб’язкових конфліктів.

Звертаючись до найтемніших, найнепривабливіших сторін селянського життя, письменник не прагнув засуджувати або критикувати селян, І. Нечуй-Левицького передусім висловлював співчуття народу, не ідеалізуючи його спосіб життя, але викликаючи відразу до вчинків, не гідних людини.

Протилежний характер родинних стосунків змалював у романі-хроніці “Люборацькі” А.Свидницький. У сім’ї панотця Люборацького панують патріархальні відносини: чотирьох дітей виховують у шанобливому ставленні до старшого покоління, до батьків. Хлопчика і трьох дівчат навчають ставитися з повагою до сімейних традицій, до праці. Всі члени цієї родини живуть звичайним простим життям і почувають себе щасливими фізично здоровими людьми, позбавленими особливих матеріальних проблем. Сімейні стосунки Люборацьких позначені щирістю, теплотою, безпосередністю, що передусім впливає на дітей: вони ростуть слухняними, працьовитими, доброзичливими.

Але політичні зміни в Україні, процеси русифікації і полонізації населення через систему освіти і шкільництва глибоко позначилися майже на кожній українській родині, принісши непримиренні протиріччя, відірваність від національних витоків, і, як наслідок, духовні страждання.

Не стала винятком і сім’я Люборацьких, родинне щастя яких було грубо зруйноване втручанням зовнішніх суспільних впливів.

Антосьо, син Люборацьких, за роки навчання зовсім відцурався власної родини, з доброї і ласкавої дитини перетворився на жорстокого, грубого, байдужого юнака. Старша донька Маса після навчання у польському пансіоні пані Печержинської відмовляється від усього рідного і святого: вона стає католичкою, зневажливо ставиться до своєї сім’ї, ображає і принижує матір. Коли їй повідомили, що вмирає батько, ця новина її зовсім не схвилювала, “те для Масі байдуже: нехай не тільки тато вмира, але й мати за ним” [23: 75]. Потворне виховання у польському пансіоні повністю змінило цю лагідну і працьовиту дівчину, і перетворившись на нетерплячу, жорстоку, пихату особу, вона не знаходить собі місця у житті і кінчає самогубством.

Однією з найгостріших проблем, яка турбувала педагогічну громадськість другої половини ХІХ століття і яка знайшла яскраве втілення на сторінках художніх творів письменників-громадівців, була проблема обов’язкової відірваності дітей від батьків родинного оточення, під час навчання у закладах освіти. Ізоляція дітей від сім’ї, перебування у незнайомому, байдужому, інколи ворожому оточенні вчителів і шкільних товаришів, позбавлення відчуття національної приналежності ставали причинами тяжких психічних

травм. Залишившись без батьківської любові і уваги, дитина, під впливом тогочасної системи освіти, забувала все рідне, в її душі відбувалися негативні зміни, розвивалося почуття власної неповноцінності.

Цю проблему розглядає у повісті “Дві московки” І. Нечуй-Левицький, змальовуючи долю сина однієї із головних персонажів твору Ганни. Відірваний від матері у ранньому віці, насильно відправлений до школи кантоністів, син Ганни забув не тільки свою мову, а й зневажливо ставиться до власної матері, задля свого блага прагнучи позбавити її хати. Письменник-громадівець одним із перших порушив проблему деморалізуючого впливу школи кантоністів на дитячу особливість. “Образом Івана, сина Ганни, І. Нечуй-Левицький започаткував галерею жертв колонізаторської політики царизму, що руйнувала неперехідні духовні цінності, які мала в собі українська традиційна селянська родина... За пару літ, як це видно з повісті, дитина забувала все рідне, цуралась найдорожчого – матері, ставала Іваном без роду і племені, цинічним, жорстоким, бездушним, безсердечним, без батьківщини” [8: 195].

Проблема відчуженості дітей від родини постає і у повісті “Уривки з автобіографії Василя Петровича Білокопитенка” М. Номиса. На початку твору змальовано маленького хлопчика, який живе у щасливій родині, в атмосфері любові і безповоротності. Ідилія дитинства зникла в той день, коли батько вирішив віддати сина на навчання, і, без будь-яких пояснень і попередження, відвіз хлопця до міста, влаштував в училище і залишив у чужих людей. Цим вчинком він, не бажаючи цього, приніс синові невимовний душевний біль; малий Василько відчував велику тугу за домівною, за рідними. Через це і перший день у школі був нестерпно важким: заляканого хлопчика непривітно і байдужо зустріли нові товариші і вчителі.

Василь став боятися людей, уникав спілкування з однолітками. Навіть досягнувши дорослого віку, він не зміг забути тих подій свого дитинства: “Так, важко вступати в храм пізнання такими дверима, як я вступав і якими тисячі мені подібних, можливо, вступали...” [17: 27].

Вивчення джерельної бази дослідження дає змогу стверджувати, що думка про згубність насильницької русифікації і полонізації українського народу через заклади освіти проходить майже у всіх художніх творах письменників-громадівців. Вони неодноразово наголошували на великому негативному впливові на особистість такої системи навчання і виховання, яка відлучала дитину від своєї родини, а, відтак, і від рідної мови, історії, традицій. На думку педагогів-просвітителів, поза сімейне виховання, вимушена ізоляція дитини від батьків під час навчання детермінує відірваність від національного ґрунту, від рідного народу. Особливої шкоди ці процеси завдають у ранньому віці, коли особистість формується і не має усталеної системи переконань. Вихованець школи опиняється у світі постійно змінюваних суспільних відносин, і, засвоюючи “шкільну науку”, часто виявляв байдужість не лише до рідного народу, його традицій, історії свого краю, але й був позбавлений найвищого почуття – любові і поваги до рідної матері.

Саме такими постали перед читачами Іван із повісті “Дві московки”, Яким із повісті “Причепи”, змальовані І. Нечуєм-Левицьким, Антосьо і Маса Люборацькі із роману “Люборацькі” А. Свидницького тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березівська Л. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (II половина XIX – початок XX ст). – К.: Молодь, 1999. – 191 с.
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 656 с.
3. Дмитренко С. Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні II половині XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2000. – 17 с.
4. Драгоманов М. Автобиографические заметки // Літературно-публіцистичні праці: В 2т. – К., 1970.-Т.1-С.39

5. Жураковский Г.С. Из истории просвещения в дореволюционной России. – М.: Педагогика, 1978. – 179с.
6. Історія української літератури 70-90-х років XIX ст.: У 2 т.: Підручник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів (Гасвська Н.М., Гнідан О.Д., Гуляк А.Б. та ін.) – К.: Логос, 1999. – Т.1/ За ред. О.Д.Гнідан. – 614 с.
7. Історія української педагогіки / За ред. Стельмаховича М.П. – К., 1999. – С. 30-165.
8. Історія української педагогіки / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко; М.Г. Стельмахович (ред.). – К., 1999. – 356 с.
9. Кониський О. “Український націоналізм” // Правда. – 1875. – С.566 – 574.
10. Кониський О. Жіноча освіта на Україні // Зоря. – 1884. – №3-4. – С. 23-31.
11. Кониський О. Потреба морального виховання // Правда. – 1888. – №3. – С. 147 – 148.
12. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні: XIX – перша третина XX ст. – К., 1992. – 340 с.
13. Кріп'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – 471 с.
14. Луцький Ю. Автобіографія – це ... // Слово і час. – 1992. – №1. – С.16-22.
15. Нечуй-Левицький І.С. Загальний огляд найновішої русько-української літератури // Зібрання творів у 10 т. – Т. 10. – К., 1968. – С.161.
16. Нечуй-Левицький І.С. Кайдашева сім'я // Збір. творів: У 10 т. – К.: Наук. думка, 1965. – Т.3. – С.300-434.
17. Номис М. Уривки з автобіографії Василя Петровича Білокопитенка // Основа. – 1861. – №3. – С. 50-77; №4. – С.24-45; №5. – С. 1-18; №6. – С.34 – 43.
18. Одарченко П. Олена Пчілка і молодь (Спогади) // Українська література. Збір. вибр. статей. – К., 1995. – С.68
19. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX – на початку XX століття: У 2 кн.-К.: Науковий світ. – Кн. 1: Київська громада. – 2000. – 308 с.
20. Побірченко Н. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія.-К.: Наук.світ, 2002. – 331с.
21. Пчілка О. Автобіографія // Твори. – Х., 1930. – С.11.
22. Русова С. Мої спогади, 1996. – С.31.
23. Свидницький А. Люборацькі. (Сімейна хроніка). – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 245 с.
24. Стельмахович М. І. Народная педагогика. – К.: Рад.шк., 1985. – 312 с.
25. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1992. – 510 с.
26. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні: Кроки до нового виміру // Зб. наук. пр.: Спеціальний випуск “До витоків становлення української педагогічної науки” / В.Г. Кузь (гол. ред.) та інш. – К.: Наук. світ. 2002. – С. 31 – 40.

УДК 371.2

О.Г. Ярошенко, О.М. Донік

ПЕРЕХІД ДО СТАБІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА З ХІМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ТА ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ (1933–1959 РР.)

У статті розглянуто перехід у 1933 р. до викладання хімії за стабільними підручниками та подальше їх удосконалення згідно із затвердженими шкільними програмами в основній школі УРСР протягом 1933–1959 рр. Коротко проаналізовано шкільні підручники з хімії, які широко використовувалися при вивченні предмета в цей час, акцентовано увагу на позитивних і негативних моментах їх змісту.

The remove in 1933 to the teaching of chemistry according to the static books and their future process of becoming better according to the developed school programmes in the main school of USSR during 1933-1959 is researched in the article. School books of chemistry, which are widely used during learning the subject at this time are analized in brief, the positive and negative moments of their context are underlined.